

De keuzes van de kruisbek, de vogelaar en de fotograaf

Rob G. Bijlsma

Hoe lang is het ook alweer geleden dat je opkeek van een broedgeval van een kruisbek? Dat is gemakkelijk na te trekken door even in *Limosa* en *Ardea* te grasduinen, voortreffelijke tijdschriften die vrij doorzoekbaar zijn via www.nou.nu. Al doende kom ik op 1931, 1942 en 1967 uit, telkens volgend op een forse invasie (*Ardea* 20: 150-152, *Ardea* 32: 287-288, *Limosa* 40: 148-149). Die broedgevallen worden goed omschreven en gingen gepaard met nestvondsten (op die van 1931 na, waar het uitgevlogen jongen betrof die werden gevoerd). Aan de meldingen hangen illustere namen als G.J. van Oordt, G.A. Brouwer en W.H. Bierman. Die laatste werd een handje geholpen door Bruce Campbell, die hem tijdens een bezoek aan de Hoge Veluwe wees op twee kruisbekken en die na enig zoeken het nest vond in een grove den. Nesten vinden was Campbell wel toevertrouwd, immers gepokt en gemazeld in de Britse traditie van nesten zoeken (en vinden) en auteur van het onvolprezen *Finding Nests* (1953, mijn exemplaar stamt uit de boekerij van F. Haverschmidt, die het op 16 augustus 1957 kocht, voor zijn doen een late aanschaf in aanmerking nemende dat Haverschmidt een doorgewinterde nestenzoeker was, kijk maar eens in Glutz, en een minstens even gepassioneerde collectioneur van boeken). Waar Friese eierzoekers doen voorkomen dat het vinden van een Kievitsnest een hele toer is en alleen aan de echte veldman is voorbehouden (lees: van Friese komaf), weten wij wel beter. Kinderspel vergeleken met het vinden van een nest van roodborst of boompieper, al moet ik toegeven dat het opsporen van nesten van kruisbekken bijna net zo makkelijk is als die van Kieviten (*Drentse Vogels* 7: 47-58). Nesten zoeken is in Nederland nog steeds een vies woord onder vogelaars, vandaar dat er hier te lande geen Nethersole-Thompsons rondlopen en dat er van de reproductie van zangvogels nagenoeg niets bekend is. Het moge duidelijk zijn: ik heb het niet over zangvogels die in nestkasten broeden.

Kruisbekken waren ook voor mij onbekend terrein toen ik in de vroege jaren zeventig mijn hart begon op te halen in de naaldbossen van de Veluwe. Op Planken Wambuis, bijvoorbeeld, noteerde ik pas in 1975 mijn eerste broedvogels (twee, echter zonder nestvondst), maar vanaf toen was het wel bijna ieder jaar raak. In de jaren die volgden, tot en met 2015, varieerde het aantal broedparen op Planken Wambuis van nul tot 44. Nesten vinden stond in al die jaren hoog op het lijstje, niet alleen op Planken Wambuis maar overal op de ZW-Veluwe en later ook in Drenthe. Inmiddels zijn dat er 442, en dat is exclusief de nesten waarvan ik geen nestinhoud bepaalde (niet alle nestbomen beklom ik, of nesten mislukten vroegtijdig of werden niet afgebouwd). Als ik er vanuit ga dat het om jaarlijks een representatieve steekproef ging (maar dat weet ik niet; het gaat om 0-50 nesten per jaar), valt op dat kruisbekken tot en met 1983 vroeg met broeden begonnen (Figuur 1). Het was de enige broedvogelsoort die al in februari met de eileg begon (in later jaren voegden zich raaf en slechtvalk in dat rijtje, los van stadse fratsen onder sommige andere soorten). Niets mooiers dan door een ogenschijnlijk uitgestorven grove dennenbos te sjouwen en de mummelzang van het mannetje te horen dat zijn partner begeleidt tijdens de nestbouw (Foto 1). Of nog indrukwekkender: het 'frrrrr-frrrrr' van de vleugels te horen als het vrouwtje, op de voet gevolgd door haar mannetje, het nest verlaat om nieuwe takjes op te halen.

Foto 1. Een zacht mompelend mannetje in de top van een grove den, het vrouwtje vaak onzichtbaar sluipend of nestbouwend eronder of in de boom ernaast (hier echter net tevoorschijn gekomen), dat zijn duidelijke aanwijzingen voor spannende zaken. Bij windstil weer kun je de mummelzang van het mannetje gemakkelijk over 150 m afstand horen, met als opvallende constante dat ze altijd verder weg blijken te zitten dan je vermoedt. (Planken Wambuis, 24 maart 2015).

In 1984 ging het echter mis. Om onbekende redenen begonnen de kruisbekken, in groten getale ook nog want er was een invasie aan voorafgegaan, dat jaar pas in maart en april met de eileg. Te laat, want dat is gemiddeld het moment waarop de kegels van grove dennen openspringen (Foto 2 en 3). Het zaad valt en wordt daarmee onbereikbaar voor kruisbekken (maar niet voor vinken en kepen, die de trek onderbreken en zich in korte tijd volproppen; die zingende en zagende muur van *Fringillidae*, pontificaal in de zon in de toppen van beuken of kruinen van dennen, vaak in de buurt van een plasje want een zaadmenu maakt dorstig, zijn uitbuikende vogels die de zaadbonanza hebben ontdekt; zie Foto 7)¹. Onbereikbaar voedsel betekent desertie van legsels en broedsels, sterfte dus. Dat is precies wat er in 1984 gebeurde, en – toentertijd niet vies van poeha – ziedaar het gebruik van het woord apocalyptisch in de titel van een stukje dat inging op deze gebeurtenis (Limosa 61: 1-6). Was 1984 al een mateloos interessant jaar, vooral vanwege deze verkeerde timing van de broedcyclus ten opzichte van de voedselvoorraden, in de jaren die volgden leek het wel alsof die timing usance was geworden. Áls er kruisbekken broedden, dan meestal met een gemiddelde start van de eileg in maart (13x), zelfs 1x in april (in 2006), tegen nog maar 5x in februari. Die late starters riepen het onheil over zichzelf af, want telkens ging het gepaard met zaadval ten tijde van de broedcyclus.

¹ Wie fotografeert nu eindelijk eens die foeragerende vinken in het voorjaar, op het moment dat ze zo'n gevleugeld zaadje van de grond oppikken en het in de snavel manoeuvreren om de vlag eraf te kunnen bijten. Met tegenlicht levert dat wonderschone beelden op van de zijwaarts uit de snavel stekende vlag.

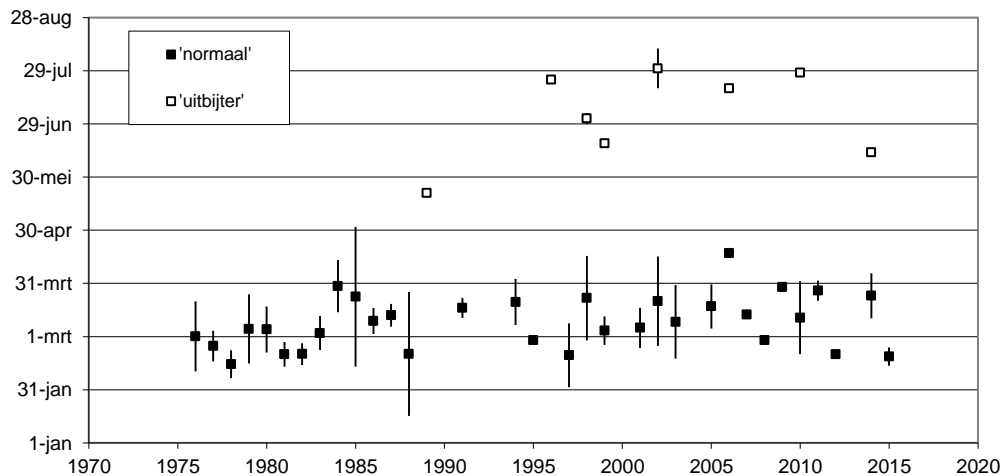

Foto 2. Grove dennen openen hun kegels later dan sparren en lariks. Op zonnige, droge dagen is het knappen van de kegels een subtiel achtergrondmuziekje met een boodschap: het zaad gaat vallen. Op zulke dagen krijg je medelijden met de arme inventariseerder van open land, gedepriveerd als die is van de geuren en geluiden van het naaldbos (in plaats daarvan loopt hij in de stank van drijfmest). (Planken Wambuis, 24 maart 2015).

Foto 3. Als de kegels geheel zijn geopend, ligt het meeste zaad op de grond. Het ideale moment om zaadtellingen te doen, teneinde een idee te krijgen van de zaadproductie. Voor kruisbekken is dit stadium funest, voor vinken en kepen echter hosanna. (Planken Wambuis, 14 april 2015).

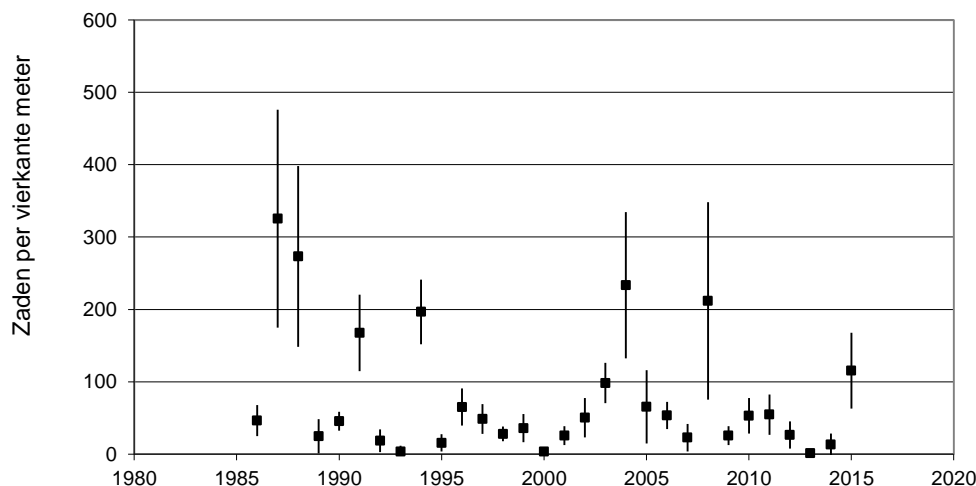
Maar in 2015 deden ze het weer als vanouds: 11 van de 12 paren waarvan ik de start van de eileg kon uitrekenen, begonnen in februari te broeden (Figuur 1). Het eerste ei lag gemiddeld op 18 februari in het nest. De laatste starter noteerde ik op 1 maart. De paren vertoonden bovendien een hoge mate van synchronisatie. Ze waren dit jaar geheel afhankelijk van de grove den, want hoewel ook – maar lang niet alle - lariksen zaad droegen, was dat – zeker in vergelijking met 2013/14 – te weinig om substantieel kruisbekken te trekken². De kruisbekken hadden bovendien het geluk dat de zaadproductie van grove den tamelijk uitbundig was (zie Figuur 2), en gespreid in de tijd vanwege pieksgewijs optredende warmte- en droogteperiodes. Tijdens mijn vaste zaadtellingen kon ik dat goed merken³: het aantal zaden dat ik per vierkante meter telde, beliep 3 van 17-18 maart, 36 van 23-28 maart en 113 van 13-15 april. Doordat niet alle zaad in één klap viel, was de beschikbaarheid gespreid in de tijd, met als extra voordeel dat de kegels gedurende een maand lichtelijk geopend waren. Dat laatste vergemakkelijkt het foerageren, want hoewel kruisbekken gesloten kegels van grove den aankunnen, gaat zaad pulken een stuk eenvoudiger als de schubben iets wijken (Foto 3 en 4).

Figuur 1. Gemiddelde start van de eileg (met standaardafwijking) van kruisbekken op de Veluwe en in Drenthe in 1976-2015. Het gaat om 0-50 nesten per jaar. De zomergevallen zijn apart weergegeven (hier betiteld als uitbijter, wat natuurlijk niet zo'n goede term is); het gaat om 1-7 nesten in de aangegeven jaren.

² Dat was ook goed te zien aan de sijen: normaliter goed voor enorme zwermen die langdurig in lariksvakken rondhangen, en dan lekker kwelen natuurlijk, was dat in 2015 maar kortstondig het geval. Een mooi voorbeeld van uitputting van een voedselbron door een zaadpredator.

³ Vanaf 1986 tel ik in een aantal vaste plotjes van 1x1 m het gevallen zaad, vooral van grove den (maar ook wel van fijnspar, sitka, lariks en douglas, voor zover niet uitgeroeid door natuurbeschermers die bezig zijn met 'de vergroting van de biodiversiteit'). Hoewel ik niet altijd op het juiste moment tel (te vroeg of te laat ten opzichte van de maximale zaadval), vormt de telling een aardig handvat voor bepaling van de zaadproductie. Bovendien verzamel ik zaad om het op een later tijdstip op te meten: er bestaat namelijk een behoorlijke variatie in zaadgrootte (en dus energetische inhoud). Het tellen en verzamelen van zaad kan het beste plaatsvinden op zelden gebruikte, schaars begroeide paden in het bos, waarbij tegen de zon in moet worden gewerkt (Foto 5 en 6). De vlagjes van de zaden glinsteren namelijk tegen het licht in, maar vallen niet op met licht mee.

Figuur 2. Zaadproductie van grove den op Planken Wambuis in 1986-2015, uitgedrukt als gemiddeld aantal zaden per vierkante meter grondoppervlak (met standaardafwijking). De variatie bedraagt een factor 300. Als je rekening houdt met het volume van de zaden, en dus met energie-inhoud, is de variatie nog vele malen groter. Alleen dat al geeft het belang aan van meerdere naaldboomsoorten in een bos: bij ontstentenis van een goede zaadoogst van grove den, zijn fijnspar, sitka, douglas of lariks mogelijke alternatieven. En nóg belangrijker: omdat deze naaldboomsoorten verschillen in timing van zaadval, kunnen zaadeters als kruisbekken in winter en voorjaar switchen van de ene naar de andere naaldboomsoort (mits deze zaad hebben geproduceerd).

Foto 4. In tegenstelling tot wat de meeste mensen denken, draaien kruisbekken de kegel eerst van de boom alvorens te gaan peuteren. Dat hangen aan kegels, dennenpapegaai immers, doen ze wel, maar met mate. De gebruikelijke strategie is echter afbijten en de kegel in de poot manoeuvreren, zodanig dat de snavel gemakkelijk tussen de schubben kan worden gewrikt. Van de meeste kegels halen kruisbekken alleen het zaad uit de top waarna ze de kegel laten vallen. Het zachte geluid van ploffende kegels is een handvat voor wie foeragerende kruisbekken wil opsporen. Op deze foto is goed het verse breukvlak van het aanhechtingspunt van de kegel te zien, alsmede welk deel van de kegel is bewerkt door een kruisbek (wijkende schubben, altijd aan de top van de kegel). (Wapserveld, 21 maart 2015).

Wat verkeerde timing ten opzichte van het voedselaanbod kan betekenen, maakten de kruisbekken in 1984 duidelijk: slechts 18% van de paren bracht succesvol jongen groot. Bij de goede timing in 2015, in combinatie met een uitstekende zaadproductie van grove den, was dat 92%. Interessant genoeg ontdekte ik in april 2015 nog diverse paren die bezig waren met nestbouw. In geen enkel geval resulteerde dat in een gecompleteerd nest. Zouden de vogels de snel afnemende voedselvoorraden in april naar waarde hebben weten te schatten? Opmerkelijk verder: de allereerste broedgevallen in Nederland, gevonden door de in de aanhef genoemde personen, waren alle aan de late kant. Was dat een artefact van vogelaars die gewoon waren dat de meeste vogels in april en mei gingen broeden (hoe goed is er toen gekeken in januari, februari en maart), en vonden ze derhalve het staartpuntje van een broedgolf? We weten het niet.

Foto 5. Zaad van grove den, gemakkelijk te onderscheiden van dat van andere naaldboomsoorten voor wie de moeite heeft genomen er eens naar te kijken. Hier zijn alle zaden nog intact. Vinken halen eerst de vlag van het zaadje af alvorens het zaadje met de ribbels aan de binnenkant van de snavel te kraken. Aan de 'lege' vlagjes op de grond kun je zien hoeveel zaad er door vinken en kepen is geconsumeerd. Dan pas zie je wat een goed zaadjaar inhoudt: daar valt door het vinkengebroid niet tegenop te eten. (Planken Wambuis, 13 april 2015).

Foto 6. In goede zaadjaren is de grond bespikkeld met zaad, gemakkelijk te tellen op plekken zonder vegetatie. (Planken Wambuis, 13 april 2015).

Wat we ook niet weten: hoeveel broedsels produceert een kruisbek eigenlijk per jaar? Kan het zijn dat ze in de nawinter in West-Europa broeden nadat ze in de voorafgaande zomer duizenden km oostwaarts – waar ze oorspronkelijk vandaan komen – een eerder broedsel hadden gemaakt in de taiga? De ringgegevens wijzen erop dat de invasiegasten niet naar hun oostelijke broedgebieden terugkeren in hetzelfde jaar als waarin ze daarvandaan kwamen. Dat zou ook niet zo slim zijn, want ze vertrokken niet voor niets massaal (falende zaadoogst van fijnspar, dus voedselschaarste; Ibis 148: 782-788).

Ook zeker lijkt het dat Nederland geen vaste broedpopulatie van kruisbekken heeft; ons land is nog steeds afhankelijk van instroom van buitenaf. In dit licht is echter de toegenomen frequentie van zomerbroeden een interessant fenomeen. Wat zijn dat voor vogels: nieuwkomers van buitenaf (vanaf mei kun je nieuwe influxen verwachten), achtergebleven broedvogels uit de nawinter? Het gaat weliswaar nog slechts om kleine aantallen, maar broeden in de zomer is bepaald geen curiosum meer (Figuur 1). Uiteraard moeten we nu niet alle zomerwaarnemingen als broedvogels kwalificeren.

Goed kijken blijft het devies, sterker nog, de waarnemer moet het geduld opbrengen om échte broedaanwijzingen te ontwaren. Dat geldt eigenlijk ook voor de broedvogels in de nawinter en het vroege voorjaar: (groeps)zang is onbruikbaar om territoria vast te stellen, of het zou om mummelzang moeten gaan van een mannetje dat zijn vrouwtje begeleidt tijdens de nestbouw. In dat geval is het nest, of in ieder geval de nestplek, snel te vinden. De kruisbek is bovendien één van de vele soorten die zich onttrekken aan de ambtenarij van datumgrenzen en vaste criteria bij

clustering. Het zijn flexibele wezens die meer in huis hebben dan we denken en zich bepaald niet als automaten gedragen. Kortom, nesten zoeken, daar komt het op neer. Het aardige is: wie dat ooit heeft gedaan, kijkt opeens heel anders naar kruisbekken.⁴ Wat zeg ik: die verandert op slag in een onderzoeker die geïnteresseerd is in het waarom der dingen, iemand die vragen stelt. En voordat je het weet zit je tot over je nek in de zaadzetting van naaldbomen...

Foto 7. Voor zaadeters zijn plasjes van groot belang, immers de plek waar kan worden gedronken. Dat kan een plas op het pad zijn, maar ook drinkbakken voor het wild, zoals hier op Planken Wambuis (13 april 2015). En nee, beste fotografen, nu eens niet een schuiltentje plaatsen bij zo'n plasje. Probeer in plaats daarvan maar eens een foeragerende vink of keep te knippen die een zaadvlag uit de snavel heeft steken, liefst met veel omgeving erbij. Kijk, daar hebben we wat aan, dat vertelt in ieder geval een verhaal. Op nóg meer nietszeggende close-up portretten zitten we niet te wachten.

⁴ Vogelaars zouden van elke soort het nest eens moeten opzoeken. Dat zal ze leren! Tellen is leuk en aardig, maar het verschaft – zelfs niet bij benadering – enige kennis omtrent de leefwijze van vogels.